

BİBLİYOGRAFYA :

Yakup Kadri, "Dergâh Mecmuası", *İkdam*, nr. 9002, 8 Nisan 1922; Ziya Sömer, "Memleketimizde Bergson", *Bergson (Hayatı, Felsefesi, İlk Eserleri)*, İstanbul 1939, s. 189-194; Nihad Sami Banarlı, *Yahya Kemal'in Hâtıraları*, İstanbul 1960, s. 43-49; Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal*, İstanbul 1963, s. 13-37; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966, s. 615-627; Betül Dinç, *Dergâh Mecmuasının Tedkiki* (mezuniyet tezi, 1974), İÜ Ktp., nr. 10.406; Beşir Ayvazoğlu, *Yahya Kemal, Eve Dönen Adam*, Ankara 1985, s. 87-96; Ziya Bakırcıoğlu, "Dergâh", *TDEA*, II, 245-246.

ABDULLAH UÇMAN

DERGÂH-ı ÂLİ

(درگاه عالی)

Bazı İslâm devletlerinde hükümdar kapısı veya padişah sarayı karşılığında kullanılmış olan tabir.

Farsça'da "kapı" anlamına gelen *der* kelimesinin sonuna yer bildiren *gâh* ekinin getirilmesiyle teşkil edilen *dergâh*ın sözlük anlamı "kapı yeri" demektir. Terim olarak birçok İslâm ve müslüman-Türk devletinde, özellikle Selçuklular'da bazan *bârgâh** ile aynı anlamda ve hükümdar sarayı karşılığında kullanılmıştır (İbn Bibî, s. 696).

Osmanlılar'da daha ziyade *dergâh-ı âlî* veya *dergâh-ı muallâ* şeklinde kullanılan bu tabir yine padişah sarayını ifade ederdi. Osmanlılar'da kelimenin "saray" anlamında kullanılışının ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte Selçuklular ve diğer Anadolu beyliklerinde görüldüğüne göre daha ilk hükümdarlar döneminden itibaren yerleşmiş olduğu söylenebilir. Fâtih Sultan Mehmed'in fermanlarında sık olarak geçen tabir, özellikle İstanbul'un fethinden sonra hem saray hem de hükümet merkezini içine alan bir anlam kazanmış olmalıdır. Nitekim Fâtih döneminde Bursa sancak beyi ve kadılarına gönderilen bazı hükümlerin süreleri şer'îye sicillerine kaydedilirken "dergâh-ı muallâdan hükm-i hümayun vârid olup" ifadesiyle özetlenmiştir. Bu anlamda olmak üzere "atebe-i ul-yâ", "âsitâne-i saâdet" ve "kapu" tabirleri de *dergâh-ı âlî* veya *dergâh-ı muallâ* ile birlikte kullanılmış, bazı XV ve XVI. yüzyıl belgelerinde "yüce dergâh" şekli de yer almıştır. Daha sonraki Osmanlı resmî yazışmalarında ve fermanlarda daima saray ve hükümet merkezini ifade etmek için kullanıldığı gibi padişaha bağlı olarak görev yapanlar da bu tabir-

le anılmışlardır. Zamanla *dergâh-ı âlî* çavuşları, *dergâh-ı âlî* kapıcıları, *dergâh-ı muallâ* yeniçerileri, *dergâh-ı âlî* müteferrikaları gibi çeşitli saray görevlilerinin adlandırılmasında kullanılmış ve yerleşmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 12, s. 600; nr. 31, s. 143; Nizâmülmülük, *Siyâsetnâme* (Çavdaroğlu), tür.yer.; İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-âla³iyye*, s. 113, 273, 696, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 54, 58, 78, 274; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, tür.yer.; Barkan, *Kanunlar*, s. 354, 355, 357, 359, tür.yer.; *CHIR.*, V, 223-227, 247-248; İbrâhim Kafesoğlu, *Harizmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 71; H. İnalçık, "Bursa Şer'îye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *TTK Belleter*, XI/44 (1947), 694, 701-702; Pakalın, I, 426; "Dargâh", *ET²* (Fr.), II, 145.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

DERİ

Batı Türkçesi'nde *deri* şeklinde telaffuz edilen kelimenin aslı *teri / tiri*'dir (Clouston, s. 531). Bütün göçebe toplumların hayatında birtakım kolaylıklar sağlayan derinin tabaklanıp kullanılması, Türkçe'nin deri eşya ve tabaklama ile ilgili kelimeler bakımından zengin bir dil oluşunun da gösterdiği gibi Türkler'de de çok eskiye dayanır. Bugün dahi derinin Yörükler'in hayatında önemli bir yeri vardır. Özellikle kışın giyilen çanak ve gocuklarda, dağarcık olarak bazı eşyanın konulmasında, peynir, tereyağı, bal ve pekmez tulumlarının yapılmasında, su taşınmasında ve yağ elde edilmesinde kullanılmaktadır. Su tuluklarıyla yağ çıkarmada yayık olarak kullanılan ve Toros göçerleri arasında *yannık* denilen (muhtemelen yağlıktan bozma) deri kaplar, halen palamut kabuğu ile tabaklanmış deriden yapılmaktadır.

Derinin işlenerek kullanılması tekstilden çok öncedir ve tarihçesi ilk insanla başlamıştır denilebilir. Nitekim Eski Ahid'e göre Allah Âdem ve Havvâ'ya deriden gömlek giydirmiştir (Tekvîn, 3/21). Eski ve Yeni Ahid'in birçok yerinde elbise, kemer, ayakkabı, tulum, dağarcık gibi deri eşyadan bahsedilir. Ahid sandığının muhafaza edildiği seyyar mâbedin üzeri deri ile örtülmüş ve mefruşatının çoğu deriden yapılmıştır (Sayılar, 4/6 vd.). Kur'an, insanlara göç ve ikametleri sırasında büyük kolaylık sağlayan deri çadırları şükrü gerektiren nimetler arasında sayar (bk. en-Nahl 16/80). Bilhassa göçebe Araplar *kaş'* ve *ti-*

râf denilen deriden yapılmış çadırlar kullananlardı; ham deriden ve küçük olan *kaş'* fakirlere, tabaklanmış deriden ve büyük olan *tirâf* ise zenginlere mahsus-tu (Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, III, 393-394). Panayırarda gösteri için ve savaş alanlarında kumanda merkezi olarak kırmızı deriden büyük çadırlar kurulurdu. Ukâz panayırında kurulan bu tür çadırlarda ünlü şairler şiirlerini inşad ederlerdi (Cevâd Ali, V, 7).

Kâğıdın icadına kadar deri çok uzun bir süre yazı malzemesi olarak da kullanılmıştır. Kur'an'da "rakk" (ince deriden yapılmış parşömen) üzerine yazılı kitaba yemin edilir (et-Tür 52/3). Âyet ve hadislerin ilk kaydedilişlerinde derinin kullanıldığı muhakkaktır ve günümüze ulaşan eski mushaflarla halen Topkapı Sarayı Emânât-ı Mukaddese Dairesi'nde muhafaza edilen Hz. Peygamber'in Mukavvâ's'a gönderdiği mektup bunun açık bir delilidir. Sâsânîler'de vergi memurları kayıtlarını beyaz deriler üzerine tutarlar ve *kisrâya* arzederlerdi. Deri defterlerin kokusundan rahatsız olan *kisrâ*, bunların gülsuyu ve za'feranla sarartılmasını istemişti (Belâzürî, s. 450). İbnü'n-Nedîm İranlılar'ın manda, sığır ve koyun gibi hayvanların derilerini yazı malzemesi olarak kullandıklarını söyler (*el-Fihrist*, s. 22). Emevîler döneminde diwan kayıtları tomar halinde deriler üzerine tutulmuştur. Seffâh'ın veziri Hâlid b. Bermek deri sayfaları kitap şeklinde ciltletmiş ve bu uygulama Hârûnürreşid'in veziri Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin kâğıttan defter yaptırmasına kadar devam etmiştir.

Derinin tabaklanmasına dair ilk bilgilere, Mısır'da erken dönem hânedanlarından kalan kayıtlarda rastlanmaktadır. Kitâb-ı Mukaddes'te deri eşyadan çokça söz edilmesine rağmen bu hususta bir açıklama yoktur. Yahudi şeriat kitabı Talmud'da ise bazı hükümler bulunmakta ve bunlardan *debbâğ*ların toplumun aşağı seviyesinde kimseler olarak kabul edildikleri, tabakhânelerin pis kokuları sebebiyle eski Yunan ve Roma'da da olduğu gibi yerleşim merkezlerinden uzakta kurulmasının istendiği, burada çalışanların -ne kadar temiz olurlarsa olsunlar- üdetlerine sinen koku sebebiyle toplu ibadet ve festivallere katılmaktan menedildikleri ve kısa bir dönem için de olsa bu işi yapanların daha yüksek görevlere getirilmediği öğrenilmektedir. Talmud, dünyanın ne attarsız ne de *debbâğsız* olabileceğini söyler ve

birincisi için "ne mutlu", ikincisi için ise "ne yazık" der. Talmud'a göre tabaklama işinde çalışma veya bunun için hayvan dışkısı satma, evlilikten önce veya sonra başlanmış olması farketmeksizin boşanma sebebidir. Önceden kocasının mesleğine tahammül edeceğine dair söz veren bir kadın dahi sonradan boşanma isteğinde bulunabilir (EJd., X, 1536 vd.).

Derinin tabaklanması (dibâgat) Araplar'ca Câhiliye döneminden beri bilinmekteydi ve Arabistan yarımadasında dericiliğin gelişmiş olduğu, Hz. Peygamber'in sağlığında fethedilen Yemen tarafındaki Cüreş, Havlân'ın küçük bir beldesi olan Sa'de ve Tâif gibi yerleşim merkezleri bulunuyordu. Bunlardan özellikle Cüreş ünlüydü ve burada işlenen deriler "Cüreş derisi" adıyla anılırdı. Hasan b. Ahmed el-Hemedânî, *Şifâtü Cezireti'l-'Arab* adlı eserinde bu yerleri "beledü'd-debbâğ" olarak zikretmektedir (s. 98, 248, 260). Yâkût el-Hamevî de Tâif vadilerinin birinden, tabaklama artıklarının atıldığı pis kokan bir yer olarak söz eder (*Mu'cemül-büldân*, VI, 9). Mekke de dericiliğin gelişmiş olduğu yerlerdendi. Akîk vadisinden getirilen karaz (selem ağacının [acacia] asak, acacia flava) meyve ve yaprağı veya küstümütu (mimoso nilotica), burada bulunan ve bazı rivayetlerde çok büyük olduklarından söz edilen taş değirmenlerde ezilerek deri tabaklama işi için kullanıma hazırlanırdı. İbn Hişâm'ın kaydettiğine göre Habeşistan'a hicret eden sahâbîlerin iadesini istemek üzere giden Kureyş heyetinin Habeş Hükümdarı Ashame'ye götürdüğü hediyeler içinde onun en beğendiği şey Mekke'de tabaklanmış derilerdi (es-Sîre, I, 334). Hz. Peygamber, Mekke'de kıtlık olduğu zaman buraya Medine mahsulü hurma göndermiş ve karşılığında da deri talep etmişti (Serahsî, X, 92).

Ashap içinde mesleği dericilik olanlar vardı (Huzâî, s. 736) ve Mescid-i Nebevî'nin müezzinlerinden Sa'd el-Karaz'a da muhtemelen karaz alıp sattığı için bu isim verilmişti (İbn Abdülber, II, 54; İbn Hacer, II, 29). Hz. Peygamber'in hanımlarından Sevde bint Zem'a ve Zeyneb bint Cahş dericilikte mâhirdiler. Sevde Tâif tarzı deri işlemeyi biliyordu (İbn Hacer, IV, 286); Zeyneb de Hz. Aîşe'nin rivayetine göre el sanatlarında usta bir hanımdı; deri tabaklar, sonra onu işleyip satarak elde ettiği parayı Allah yolunda harcardı (İbn Sa'd, VIII, 108; İbn Hacer, IV, 314). Dericilikte sadece karaz kullanılmıyordu; çölde yetişen daha başka ağaç

ve otlardan, nar kabuğundan ve şaptan da deri tabaklamada faydalanılıyordu. Kırmızı kökleri olan ve ertâ' denilen bir kum bitkisiyle tabaklanmış derilere me'rût, ertî veya edîm martî deniliyordu.

Çok geniş bir kullanım alanı olmasından dolayı Câhiliye devrinde kurulan pa-nayırılarda en önemli ticaret mallarından biri deriydi. Çadır yapımında, su ve her tür sıvının muhafazası için gerekli olan tulum ve tuluklarda, ayakkabı, mest ve çizme gibi giyim eşyasında, eyer ve koşum takımlarında, mefruşatta deri çokça kullanılmaktaydı. Hz. Peygamber'in yatağı, içerisine hurma lifi doldurulmuş deridendi (Buhârî, "Rikâk", 17; İbn Mâce, "Zühd", 11; Ebû Dâvûd, "Libâs", 43; Tirmizî, "Libâs", 27); ayrıca "içi hurma lifiyle doldurulmuş deri yastık" tabiri hadislerde çokça geçer (bk. Wensinck, *Mu'cem*, "edm" md.). Demircinin körüğünden şarkı söyleyen "kayne"lerin deflerine ve askerlerin kalkanlarına kadar derinin kullanıldığı daha pek çok alan vardı. Hatta bir ara Hz. Ömer deriden para (dirhem) basmayı dahi düşünmüş, ancak kendisine bunu yaptığı takdirde deve neslinin tükeneceği hatırlatılınca tasavvurunun vazgeçmiştir (Belâzûrî, s. 456). Bu sebeple deri ve deri eşya ile ilgili literatür açısından Arapça oldukça zengindir. Birkaçı müstesna kara memelilerinin tamamının, bazı balıkların ve kunduz gibi suda yaşamayı seven kara hayvanlarının derisinden, tilki, leopar gibi hayvanların da kürklerinden faydalanılmıştır. Hz. Ali'nin torunlarından Hasan kunduz derisi eyer kullanırdı (Buhârî, "Zebâ'ih", 12). Büyük tâbiîn âlimi Şa'bî aslan postunda oturur, samur ve tilki kürkünden kaftan giyerdi (İbn Sa'd, VI, 253-254).

Dericilik pek fazla bir değişikliğe uğramadan sonraki asırlarda da devam etmiştir. İslâm dünyasının her tarafındaki büyük merkezlerde bu sanatla uğraşanlar mutlaka vardı. Kurtuba ve Fas, bazı tabaklama tekniklerinin geliştiği ve Avrupa'ya intikal eden yayıldığı yerler olmuştur. Batı'da halen bazı deri çeşitleri için kullanılan "cordovan" ve "maroccan, maroquin (maroken)" tabirleri bu şehir isimlerinden türetilmiştir. Kahire ve Halep de deri sanayiinin geliştiği merkezlerdendi; XIII. yüzyılda Halep tabak-hânelerinden alınan vergilerin buradaki diğer sınaî kuruluşların vergilerinin toplamından daha fazla olduğu bilinmektedir. İslâm dünyasında dericiliğe dayalı birçok el sanatı gelişmişti ve bunlardan biri de ciltçilikti. Özellikle yiyecek ve içe-

cek maddelerinin muhafaza edildiği kapların büyük bir kısmı deriden yapıldığı için dericiler, muhtesipler tarafından kontrol edilen birtakım kaidelere riayet etmek zorundaydılar. Ziyâeddin Muhammed b. Muhammed el-Kureşî (İbnü'l-Uhuve), *Me'âlimü'l-ıkrbe fi aḥkâmî'l-ḥisbe* adlı eserinde bu konuya bir bab ayırmıştır (s. 229-230).

BİBLİYOGRAFYA :

- Clauson, *Dictionary*, s. 531; Wensinck, *Mu'cem*, "edm" md.; Buhârî, "Rikâk", 17, "Zebâ'ih", 12; İbn Mâce, "Zühd", 11; Ebû Dâvûd, "Libâs", 43; Tirmizî, "Libâs", 27; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 334; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 253-254; VIII, 108; Belâzûrî, *Fütûḥ* (Ridvân), s. 450, 456; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), Ankara 1985, s. 22-23; İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ*, Beyrut 1398/1978, IV, 100 vd.; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, II, 54; Serahsî, *Fütûḥ*, X, 92; Yâkût, *Mu'cemül-büldân*, VI, 9; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlati's-sem'iyye*, s. 715, 736; İbn Hacer, *el-İṣābe*, II, 29; IV, 286-314; İbnü'l-Uhuve, *Me'âlimü'l-ıkrbe fi aḥkâmî'l-ḥisbe* (nşr. R. Levy), London 1938, s. 229-230; Mahmûd Şükri el-Âlûsî, *Bülâḡu'l-ereb*, III, 393-394; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idariyye*, II, 56; Cevâd Ali, *el-Muḥaṣṣaṣ*, V, 7; VII, 537-540, 587-595; Hasan b. Ahmed el-Hemedânî, *Şifâtü Cezireti'l-'Arab*, Riyad 1977, s. 98, 248-249, 260; C. Zeydan, *Medeniyyet-i İslâmiyye* (İstanbul 1976), III, 112-113; Ahmad Mohamad Migahid, *Flora of Saudi Arabia*, Riyad 1978, s. 196, 299; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1985, V, 162-169; M. Abdülaziz Amr, *el-Libâs ve'z-zîne fi'ş-şer'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1405/1985, s. 295-301; Abdülaziz b. İbrâhim el-Ömerî, *el-Hıref ve's-şinâ'a fi'l-Hicâz fi'asri'r-resûl*, [baskı yeri yok] 1985, s. 326-330; Ahmad Y. al-Hassan — D. R. Hill, *Islamic Technology*, Cambridge 1988, s. 197-200; W. S. McCullough, "Leather", *IDB*, III, 104; a.mlf., "Skin", *a.e.*, IV, 382; M. Lamed, "Leather Industry and Trade", *EJd.*, X, 1536-1542; W. M. Floor, "Carm", *Elr.*, IV, 820-822.

NEBİ BOZKURT

Deri ile İlgili Fıkhî Hükümler. Çok eski devirlerden beri giyim eşyası olarak ve başka maksatlarla çok yaygın bir kullanım alanına sahip bulunan deri, temizlenmesi ve kendisinden faydalanması bakımından fıkhın ilgi alanına girmiştir.

İslâm hukukçularının büyük çoğunluğu, Kur'an-ı Kerim'de (el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/3, 60; el-En'âm 6/145; en-Nahl 16/115) etinin kullanılması yasaklanan domuzun derisinin de bu yasağa dahil olduğu ve herhangi bir tabaklama işleminden sonra bile kullanılamayacağı görüşünü benimsemiştir. Hanefî fakihlerinden Ebû Yûsuf ile Mâlikîler'den Şahnûn ve Ebû Muhammed İbn Abdülhakem'e göre domuz derisi tabaklanmak suretiyle temizlenir ve kullanılabilir (bk. DOMUZ). Diğer derilerin kullanılması ise